

ТАЄМНИЧІ «РУБЛИ ФРЯЖЬСКОГО СЕРЕБРА» ТА ІНШІ РУБЛІ
НА ТЕРИТОРІЇ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА (1388–1475)

*«Деякі (срібні варги-зливки — О. О.)
важать менше, а деякі більше, ніж
прийнято вважати»*

(Ф. Балдуччі Пеголотті, флорентійський фінансист, автор довідника «La Pratica della Mercatura: Практика торгівлі» (1333–1342))¹.

Враховуючи постійну потребу в об'єктивних критеріях для історико-економічних зіставлень, рублі та гривни як лічильно-вагові одиниці поставали актуальним предметом численних історико-нумізматичних досліджень (див. нижче, крім робіт автора, праці П. Бирні та Н. Руссева, М. Котляра, Л. Польового, В. Спаського, В. Яніна; І. Ністора, Е. Оберлендер-Тирновяну та ін.). Більше того, визначення цих одиниць має й політичне забарвлення: ряд румунських дослідників вважають «рубль» типовою західною монетною одиницею, лічильною маркою, де слов'янською є лише назва². Такий підхід значною мірою спрямовано на те, щоб відсікти закономірні зв'язки молдавської лічильної системи з Галицькою Руссю, частиною якої були пізніші молдавські території. Крім того, залишилися «білі плями», до найвідоміших із яких належать «фрязькі рублі», бо до цього часу невідомі їх характер (монетний чи зливковий), характеристики (ваги, розміри, проби) та конкретні відповідники. Розгляд цієї таємничої назви доцільно здійснити на основі молдавської документації та конкретних знахідок.

1. Вживання терміна «рубль» у молдавській документації. До термінів, які першими зафіксовані у молдавських документах, що опосередковано відносяться до Буковини, належить лічильний термін — **рубль** (від слов. *рубати*?), розповсюджений в XIV ст. на українських землях, що перебували під владою Великого князівства Литовського³. На думку М. Котляра, монетні гривни як «рублі литого срібра» продовжували залишатися у грошовому обігу Польщі, Литви та України аж до початку XV ст. поряд з іншим «литим срібром» — ймовірно, татарськими та північноруськими гривнами з близькою вагою⁴. Звернемося до молдавських документів та проаналізуємо випадки вживання терміна **рубль**, який

з'являвся в буковино-молдавських документах дещо частіше, ніж гривна (17 СВ). За даними автора та румунської дослідниці П. Станку⁵, термін «рубль» появився в 1415–1474 рр. аж у 20 внутрішньомолдавських записах. Сюди можна доплюсувати, за нашими даними, ще 11 випадків ужитку цього терміна в міжнародних документах 1384–1411 рр., значна частина яких стосується Буковини. У найдавнішій збереженій грамоті з канцелярії Петра Мушата, датованій 1 травня 1384 р.⁶, мова йде про доходи у рублях із ваги у Сереті, які воєвода Петро подарував міській церкві св. Іоанна Хрестителя. Дванадцять зважувань (очевидно, транзитного «східного» товару) коштували один рубль. Наступну групу найдавніших документів утворюють міждержавні записи 1387–88 та 1411 рр. про позику Польщі 3000 рублів (див. нижче) та «Оуставицтво» 1408 р. (див. нижче). Решта згадок стосуються, як правило, тогочасного внутрішньомолдавського життя.

За проаналізованим матеріалом, рубль та його половина, полтина, чи, за молдавськими документами, **полрубль**⁷, фігурував переважно з трьома типами означень: «рубли серебра», «рубли литого серебра», «рубли чистого серебра», а ще також: «рубліні фряжского серебра» та «литовский рубли». Іншу якість срібла як матеріалу з Угорщини для монетного карбування у 1460 р. визначав термін «жженое серебро» (4 СВ)⁸.

Найпоширенішими типами означення серед згаданих були **«рубли литого серебра»** (4 СВ), **«рублі серебра»** (3 СВ) та **«рубли чистого серебра»** (8 СВ)⁹, які, як правило, стосувалися грошових штрафів і митних стягнень. Ці терміни, напевно, позначали певну кількість монетного срібла при визначенні розміру «завъзки» (штрафу у 50–60 рублів), коли хто «зачне тяжію чи будет суспоминати» по примиренні після сварки чи завершенні акту купівлі села, тобто при спробі оскаржити уже прийняте рішення тощо. Так, у 1415 р. «завъзка» — 50 рублів, а 8 лютого 1453 р. «завъзку» (штраф) було встановлено уже розміром у «60 рубли литого серебра»¹⁰. Згодом, щоб Марушка, дочка Івона Купчика, та Гроза, син Васка з Городника, не «суспоминали» сварку, 26 серпня 1474 р. (чи не найпізніший ужиток терміна!) ним назначили можливий штраф — 50 «рублів серебра»¹¹. Загалом суми штрафів, указані в рублях, як правило, кратні десяти: 10, 30, 50, 60, 80, 100. Зазначимо при цьому, що якщо в Україні монетні гривни **«рубли литого серебра»**, позначаючи, ймовірно, вагові срібні зливки, вживалися до початку XV ст., то в Молдові «литі» рублі фіксуються аж до 1474 р., засвідчуючи цим певну архаїчність молдавського грошового ринку¹².

Іншою звичною сферою вжитку цього терміна була виплата селянами 10 рублів штрафу за ловлю риби чи рубку лісу в монастирських володіннях¹³. Вищі державні службовці мали платити штраф 10 чи 30 рублів при невиконанні розпоряджень правителя¹⁴.

Крім того, у рублях оплачувалися мита за вагові товари. Так, за 12 кантарів вагового товару (1к = 39 кг) вносилося мито в «рублях сребра» як за ваговий товар (на відміну від штучних, «крамних», що оцінювалися в гривнах). Уважний перегляд торгових грамот від 1408 та 1460 рр., де цей термін фіксується відповідно по чотири та три рази, демонструє й інші, територіальні преференції щодо ужитку цього терміна: *«до татарскои сторони, от дванадесят кантари що сѣ важит оу Сочавѣ один роубль сребра, ... а оу Билом городѣ пол. роубли сребра»*. Це дозволяє припустити — за аналогією з львівською гривнею — надходження рубля як розрахункової форми з півдня (чи у вигляді соума від татар чи соммо від генуезців)¹⁵.

«Жженое» срібло або виплавлене на рудниках срібло стає у 1440–1460-х роках бажаним товаром, що підтверджує ряд документів 1440, 1448, 1452, 1460 рр. Коли Петро Арон дає розпорядження, щоб «ливовчане» *«имоуть сами пріносити сребро жеженое отъ Оугорг... а мы абыхомъ коупили готовыми пинязми»*¹⁶, то він має на увазі потребу придбати монетне срібло для карбування своїх грошів, якими йому вигідніше розрахуватися за придбаний товар. Це ж повторив у привілеї від 3 липня 1460 р. і Стефан III, який потребував «сребро женое от Оугор» для карбування власної якісної монети. Отже, карбування монет поклало край функціонуванню гривень.

У міждержавних боргових договорах з'являлися національні означення, наприклад «литовски рубли», «рублі фряжського сребра» (див. наступні записи від 1388 та 1411 рр.). Аналіз цих записів, хоч і підтверджує попередні свідчення про функціонування срібних монетних гривень у Молдові, проте не дає підстави для однозначного висвітлення проблеми. Розглянемо ці випадки вживання та їх можливу інтерпретацію.

27 січня 1388 р. польський король Владислав Ягайло мав позичити у свого васала та родича молдавського воєводи Петра Мушата 4000 «рублі фряжського сребра» на три роки. Листом від 10 лютого 1388 р. Петровоєвода підтвердив видачу для короля пану Варшавському «г (3000) тисяч фряжкого сребра, тѣмъ вѣсомъ што есми почали давати от Луцки, а додали есми оу Сочавѣ оусѣхъ»¹⁷, тобто частину суми було видано в Луцьку, а решту додано в Сучаві, очевидно, не монетами, а на вагу срібними зливками¹⁸. Проте більше ніж через 20 років — у 1411 р. — ще не було виплачено 1000 рублів боргу. Тому польський король Владислав повторно пише борговий лист ще на два роки, в якому він дає у заставу Снятин і Коломию з усім Покуттям *«за одну тысячу рублевѣ фряжського сребра... Пак ли не будет фряжського сребра, а мы литовские рубли дамы а любо литое сребро. Пак ли не будет литого сребра, а мы заплатимъ грошмы, по чем фряжское сребро идетъ ...»*¹⁹. За записом, що засвідчує 23-річну затримку з виплатою боргу, спостерігається зникнення з обігу «фряжського срібла», яке король

пропонує замінити чи литовськими рублями чи «литим сріблом», тобто іншими зливками-рублями чи монетами-півгрошами (на відповідну вартість). Цей запис, який засвідчив причину наступних численних молдавсько-польських конфліктів, повторює через 330 років румунською мовою літописець Г. Уреке²⁰.

Як бачимо, Владислав Ягайло, польський король литовського походження, пропонує розрахунок литовськими рублями. Вагові показники рубля литовського типу кінця XIII — першої половини XIV ст., як засвідчують 409 рублів-«ізоїв» з Грибиського скарбу з-під Вільнюса (1930), складали 105 г, а середня вага восьми литовських вагових (?) гривен — 192,457 г²¹. Незрозумілим залишається фрагмент тексту про «фрязьке» срібло. З аналізованого тексту можна припустити, що мова йде, ймовірно, не про карбовану монету (хоча не виключені, за заувагою М. Котляра²², генуезько-кримські аспри, що були в обігу на території Молдови та України), а відлите вагове срібло італійського (а враховуючи торговельні зв'язки, ймовірно, генуезького)²³ походження, тобто соммо.

2. Історія лічильно-вагової категорії. Для розуміння того, чим було це фрязьке срібло, якими були його вагові показники, зупинимось дещо детальніше на генезисі вагового поняття. Як доводять історико-лінгвістичні та нумізматичні дослідження, гривна першопочатково була срібною нашийною прикрасою (від праслав. грива-«шия»)²⁴. Вага²⁵ цих прикрас складала в VIII–IX ст. 68 (південно-східна, або київська) або 51 грам (північна вагова, або новгородська гривна XII–XIII ст.). Остання була вживана і в кратних величинах — 102 та 204 г у Скандинавії²⁶.

Що стосується **походження** цих гривен, то дослідники, враховуючи напрямок торговельних шляхів і найімовірніших торгових партнерів, припускають, що новгородська гривна має західноєвропейські «коріння», бо за своїми ваговими параметрами вона складала половину фунта Карла Великого (407,92 г), а 51 г — його 1/8²⁷. Менш імовірним поясненням може бути гіпотеза А. Зубка²⁸ про те, що це 1/8 вавилонської міни чи 10 сіклів, «запозичені слов'янами від скіфів у VII–V ст. до н.е.», бо дуже вже значна часова відстань між цими системами. Не менш малоймовірна думка Є. Плевако, польського дослідника, який вважає, що обидві гривни в 51 г та 68 г є безпосередньо двома та півтора унціями іранського фунта-ратля, вагою в 408 г. У якості аргумента на свою користь дослідник приводить чотирикратну величину північної гривни з Новгорода (51 г), яка не випадково, за його міркуванням, складала половину іранського ратля — 204 г²⁹. Вірнішим видається «візантійський слід» цих показників. Внаслідок торгових відносин між Київською Руссю та греками в X ст. установилося нове вагове співвідношення, за яким 12 гривен відповідає 5 візантійським

лібрам. Враховуючи це та інші співвідношення, В. Янін³⁰ установив, що ваговою одиницею на Русі стала половина важкої візантійської та римської лібри (327,456 г) вагою в 163,728 г (порівн. вагу київської гривни XIII–XIV ст.) і вагова гривна відповідала чотирьом монетно-лічильним гривнам — гривнам кун. Вивчивши за допомогою елементів лінгвістичного аналізу систему покарань у правовому збірнику Русі «Руська правда», він установив відношення лічильної «гривни кун» (68,22 г) до монет, які перебували в обігу Київської Русі, тобто знайшов їх обмінний курс. Саме В. Янін обґрунтовував вагу гривни в 68,22 г типовим двадцятковим слов'янським рахунком, за яким 20 римських денаріїв, розповсюджених на території Русі, вагою в 3,41 г, складали 68,22 г цієї прикраси. За розрахунком, 1 гривна кун дорівнювала 20 ногатам (арабським дирхемам вагою в 3,41 г) або 25 кунам (звичним дирхемам чи західноєвропейським денаріям вагою в 2,73 г), або 50 резанам (розрізаним половинкам дирхемів вагою в 1,36 г).

В XI–XIV ст. на території Русі практично припинився притік срібних монет (дирхемів і денаріїв) через вичерпування родовищ срібла в країнах Сходу. Більше того, економічне піднесення та поява заможних верств населення³¹, які могли дозволити собі великі покупки, призвело до обігу великих срібних зливків — гривен, більш зручних для перевезення та сплати значних грошових сум³², а також для переробки ювелірами. Монголо-татарська навала 1240–1260-х років посилила переплавляння залишків монети в інші великі зливки срібла для сплати данини³³, унаслідок чого на Русі виник так званий «безмонетний період», який меншою мірою стосувався її південно-західної частини (див. експедиції С. Пивоварова). Ці срібні вагові зливки, відомі під назвою гривни чи рублі, мають відмінні типи.

3. Типи гривень. Відомо, що в Ермітажі, Московському історичному та інших історичних музеях СНГ зберігаються більше півтора тисяч різно-типних зливків срібла чи гривен, що виконували свого часу функцію грошей (зокрема 110 гривен у зібранні Національного музею історії України). Серед цих зливків, що перебували в обігу різних регіонів України та Молдови, відзначаються відмінні форми та ваги, що здебільшого залежали від відповідного місцезнаходження. Так, у Північній Росії, на противагу Центральній Україні з її київськими гривнами, домінували срібні зливки-рублі новгородського типу, а в Литві — литовського типу. У Білорусі переважали в 1300–1370-х років срібні зливки-рублі новгородського та литовського типів³⁴, а в Криму — татарського типу. У такий спосіб за основним місцезнаходженням та формою гривни розділяються на київські, чернігівські, новгородські³⁵, литовські вагові та рублі-«ізрої», татарські соуми, а також невідомі рублі «фрязького серебра», що перебували в грошовому обігу Молдови.

Гривни, щоправда, невідомо якого типу, виливалися і в Галицько-Волинському князівстві — в Іпатіївському літописі під 1288 р. повідомляється, що князь Володимир Василькович (1269–1288) «тарелі великі срібні, і кубки... срібні сам перед своїми очима побив і вилив у гривні: блюда великаа сребряные, и кубькы... сребряные самъ предъ своима очима побив и поляа у гривны»³⁶. Гривни усіх типів³⁷ відливалися у відкритих формах, що визначали довжину, ширину та висоту зливка, тобто їх форму.

Р. Яушева-Омелянчик, детально дослідивши зібрання Національного музею історії України за допомогою електронних ваг та англійського мікроаналізатора³⁸ виділила на основі 88 срібних зливків характерні підтипи київських, новгородських і татарських гривен для їх досконалішої музеїфікації. Наш кількісний аналіз даних, отриманих дослідницею, засвідчив істотне коливання як розмірів, так і ваг та проб. Новгородський зливочко паличкоподібної форми має, наприклад, значно вищу пробу, ніж новгородський човникоподібний — відповідно 980 і 850 проміле, що, очевидно, означає їх відливання в різний час і в різних місцях. Отже, розглядаючи основні типи, запропонуємо нижче їх загальні і середні показники, враховуючи як дані Р. Яушевої-Омелянчик, так і інших.

Київські гривні розділяються за формою на плоскі (19: довжина 79–90 мм; вага 155,4–162,27 г; проба 902–975 пм.³⁹), випуклі (4: 78 мм; середня вага 157,6 г; 932 пм.) та овальні (мушлі).

Чернігівські гривни, розплюснуті по кутах: ромбовидні (127–153 мм; 196–204 г; 950 пм.), овальні (127–145 мм; 950 пм.), кутові («угольные») (197 г).

Новгородські гривни «північної» вагової системи: ладьєвидні (5: 106–112 мм; 187,1–196,2 г; 825–903 пм.), ладьє-стержневидні, стержневидні (5: 141–145 мм, 193,8–197,66 г; 976–988 пм.). Срібні гривни північної ваги фіксувалися, як правило, в монетних знахідках XIV ст. у Новгороді⁴⁰ та в записах XV ст.

Гривни **литовського** типу «північної» вагової системи (197,15 г) із зарубинами та «**литовські рублі**» чи паличкоподібні рублі-«ізрої» литовського типу (105–108 г; 10–12 см).

Татарські соуми Золотої Орди⁴¹: зливки трапецевидні (201,8 г; 969,9 проба), ладьєвидні («коритця») (195,3–200 г; 855 проба).

Фрязькі рублі чи **соммо**, за генуезькими джерелами, — срібні бруски 800 проби номінальною вагою 206,5 г (фактично ж близько 200 г, а різниця доважувалася монетами), що продукувалися в генуезьких колоніях над Чорним морем (Кафа, Кілія, Тана)⁴².

Самі гривни були прив'язані за своєю вагою до певної кількості монет: 50 срібників (вагою 3,27 г) відповідали київській гривні, 100 обрізаних

арабських дирхемів по 1 г — північній гривні⁴³, а 202 аспри — генузькому соммо. У 1325–1327 рр. литовський рубль-«ізрой» дорівнював 30 празьким грошам (по 3,6 г), а литовський рубль (189 г) складав у 1356 р. уже 60 грошів⁴⁴. Вагові показники лягли в основу рахункових одиниць — копи та гривни. Празька марка важила 250 г, з яких карбувалося 60 празьких грошів, а краківська — 198 г, що відповідало 48 грошам. Тому в Чехії та Литві, де домінували празькі гроші, переважав рахунок на копи (*Scheck*), а в Польщі — на гривні (*marca monetae in pecuniae*). Крім того, у Великій Польщі використовувався пруський рахунок, за яким марка ділилася на 4 фердинги та 24 скоти (скойці). Аналогічно руській ваговій гривні, що ділилася на 48 золотників, краківська марка розпадалася на 4 фертони (пол. вардунки), або 24 скойці, або 48 грошів, тобто одна гривна налічувала 48 грошів. Як засвідчують пам'ятки, ця система завдяки популярним руським і польським півгрошам закріпилася і в Молдові.

4. Часові та державні межі карбування. Початок їх карбування спеціалісти⁴⁵ відносять до середини XI — початку XII ст. На середину XII ст. київські та чернігівські гривни ще перебували в обігу. Це підтверджує великий Бергський скарб із Готланду (1967; 10 кг 369 г), що містив 34 чернігівські гривни, 30 арабських дирхемів, 3000 денаріїв та брактеатів переважно Німецької імперії, наймолодшим із яких виявився брактеати із Кведлінбурга 1140–1145 рр.⁴⁶ Це означає, що чернігівські гривни перебували на той час в обігу, звідки їх вилучив невідомий шведський «гость»-купець XII ст.

Ці релікти «безмонетного періоду», як засвідчує М. Котляр⁴⁷, продовжували з'являтися в Україні як у монетних скарбах (7), так і в письмових джерелах другої половини XIV ст. — села біля Перемишля продавалися за 200 «гривен весного (вагового) сребра». Крім цього типу гривни, у документах фігурував термін «гривни лити» для позначення монетних гривень, яким відповідали у грошо-ваговій системі Південно-Західної Русі другої половини XIII ст. грошові зливки срібла так званої «північної ваги»⁴⁸. В. Янін визначив середню вагу цих злиwkів для XIV ст. в 197,3 г (пор. краківську гривну! — *О.О.*) і пов'язав їх теоретичну норму з півфунтом. Через 50 років В. Янін⁴⁹ уточнив вагу північної гривни, яка включала 48 одиниць по 4,09 г, як 196,5 г. Вихідна же гривна (з урахуванням угару) містила 204,75 г монетами.

Що стосується назви, з середини XIV ст. гривна в руській грошовій термінології починає витіснятися **рублем** — новою назвою цієї великої лічильної одиниці. Рубль перебирає на себе функцію монетної гривни та, ймовірно, з кінця XV ст. — монетно-лічильну функцію⁵⁰. Гривна ж перестає використовуватися для позначення монетного зливка срібла вагою близько

200 г, а стає спочатку ваговою одиницею (200 г), а згодом — десь наприкінці XIV ст. — перетворюється в лічильне поняття для звичаєвих податків⁵¹.

Монетні гривни як «рублі литого срібра» продовжували залишатися у грошовому обігу Польщі, Литви та Русі-України протягом усього XIV ст., аж до початку XV ст., поряд з іншим «литим сребром», ймовірно, татарськими та північноруськими гривнами з близькою вагою⁵². Це ж стосується і сусідньої Валахії — у 1320-х роках король Карл Роберт брав від Басараба, великого князя валаського, величезну данину в марках срібла щорічно (*marcarum argenti*)⁵³. У Русі литі рублі згадувалися в 1317 р., а в Литві до 1419 р. литовським рублям, що співвідносилися з гривною в 191,29 г, відповідало 96 литовських грошів, а після — 100 грошів, які карбувалися з цієї гривни⁵⁴. Згодом С. Герберштайн відзначав у 1520-х роках, що «срібних зливків зараз і не зустрінеш»⁵⁵, хоча ще сто років тому, тобто в 1420-х роках вони були в обігу.

Останні випадки вживання цього монетно-лічильного найменування в Україні фіксуються в середині XVII ст. — Гійом Левассер де Боплан, чудовий знавець України 1630–1650-х роках, пише в «Описі України» (1660), що «не можна засудити на смерть шляхтича за вбивство селянина, який належить іншому шляхтичу. Відповідно до закону, досить за вироком сплатити 40 гривен (*griven*) спадкоємцям покійного, щоб очиститися від злочину», і відзначає: «гривна дорівнює тридцяти двом су»⁵⁶. Враховуючи вагові показники тогочасних монет — 20 су 1656 р. мали вагу 8,0070 г 958 пм, 30 су 1682 р. — 15,334 г 833 пм, а 1/4 екю 1611–1644 рр., що (за співвідношенням 1 екю = 6 ліврів = 120 су) як півтора лівра відповідало 30 су, важило 9,5610 г 917 пм⁵⁷, можна вважати доконаним пізніше поліномінаційне перенесення монетно-лічильного найменування «гривна» на позначення півталярних монет.

5. Монетні знахідки і фрязькі рублі. Для визначення невідомих «фрязьких рублів», що, за писемними згадками, перебували в обігу на території Молдови XIV–XV ст., зупинимось детальніше на регіональних знахідках і знахідках із Криму, звідки, як припускають дослідники, вони поступали. Для Криму характерні татарські човникоподібні гривни та новгородські стержневі (паличкоподібні) гривни.

Татарські гривни, за узагальненнями дослідників, знаходили крім Криму ще у 14 місцях, переважно в районі Волги (Казань), Чернігова та в басейні Західного Бугу. Крайня південна точка — Крим, а крайня західна точка — Північна Добруджа. На досить дискусійну думку німецького дослідника Н. Бауера, час їх появи — XIV ст., хоча, на нашу думку, можна припустити й середину XIII ст., коли данина Русі у сріблі почала надходити до Золотої Орди. Татарські гривни карбувалися, як правило, із срібла

Західної Європи, що поступало торговим шляхом, чи була переробленим сріблом, зібраним як данина на Русі⁵⁸. Татарські соуми, інтерпретуючи дані Р. Яушевої-Омелянчик⁵⁹, істотно відрізнялися за своїми ваговими показниками та пробою залежно від місця їх знахідки. Дві татарські «гривни» з Казанської губернії (1895) мали середню довжину 102 мм, вагу 201,8 г та пробу 969,9 пм. Для трьох татарських «човникоподібних сом» із Звенигородщини (1863) середня довжина склала 107 мм, вага — 195,3 г, а проба — 855 пм.

У письмових джерелах ці зливки як «сома» (арабсько-тюркське *som* «зливок») хана Узбека вперше згадував у 1328 р. (728 р.х.) письменник Шахаб-ад-дін Абдаллах ібн Фазллаха. Мандрівник Ібн-Батута (1304–1370) отримав свого часу від дружини хана Узбека ці зливки «саум» (форма однини саума), що, за розрахунками М. Крамаровського, мали вагу в 5 унцій (195,3 г). Адаптувавшись до грошового обігу Золотої Орди, тогочасні генуезькі мешканці нещодавно заснованої Кафи (1290) та Солхату активно користувалися цими сомами (*sommo*).

За підрахунками Л. Балетто (1976), соммо відповідало верзі (*varga*) срібла та складалося з 45 саджів (*saggi*) та відповідної кількості аспр-барикад (від 119 до 122 аспр)⁶⁰. Кількість аспр залежала від величини срібної варги, які були не однаковими за вагою — «деякі важать менше, а деякі більше, ніж прийнято вважати», на що указував Ф. Балдуччі Пеголотто, флорентійський фінансист, автор довідника «La Pratica della Mercatura: Практика торгівлі» (1333–1342)⁶¹. Соммо Тани (Азака) становило в 1330–1340-х роках 204,04–206,8 г, а за даними Е. Шільдбаха, соммо Тани складало 197,97 г, соммо Судака — 202,5 г, соммо Трапезунда — 204,764 г (дорівнює півфунта), соммо Кафи — 213,371 г.⁶² У 1363 р. у Тані одне соммо відповідало 5 венеціанським дукатам, 10 сольдо, 120–150 аспрам чи 120–150 венеціанським гросо⁶³. У 1364 р. соммо Кафи дорівнювало 200 «старим аспрам», у 1381 р. — 133 аспрам, у 1386 р. — 145, а в 1410 р. — 200. Коливання аспра було таким значним, що через це в 1449 р. жалування посадовим особам генуезької колонії видавалося в кафінських сомах (*sumo argenti di Kaffa*), а на дрібні видатки давалися аспри.

5.а. Знахідки гривен на території Криму. Як правило, за сучасними дослідженнями⁶⁴, на території Криму виявляють татарські човникоподібні зливки срібла. Характерним прикладом цього є знахідка з Алушти. У 1998 р. при вивченні фортеці Алустон (Алушта, Крим) було виявлено червоноглиняний глечик XIV–XV ст. (часів хана Узбека) із 17 срібними зливками (вага 3432,8 г) трапецевидної форми з улоговиною в широкій верхній грані, завдяки чому їх сторони піднято човником. Шість злиwkів мали довжину 10 см, висоту до 3 см, а вагу — 182,7 до 197,5 г (з них 2 — 900 проби, а

чотири — 875). Одинадцять довших зливків тієї ж висоти мали довжину 11 см та, відповідно, вагу 200,9–223,9 г (з них 4 — 900 проби, а решта — 875). Середня вага всіх 17 зливків 201,929 г, що наближається до середньої ваги 35 татарських зливків з Ермітажу (200,3 г). На думку дослідників, менші зливки використовувалися для обміну на дрібні монети, а більші — для крупних оптових операцій та для обміну на якісну срібну монету. Крім того, до обігу, де, як правило, домінували татарські соуми (і, до речі, чомусь не виявляються генуезькі соммо), інколи потрапляли й зливки інших типів. У Херсонесі було виявлено так званий Херсонеський скарб 1889 р., який складався з 12 срібних зливків паличкоподібного — новгородського типу з середньою вагою 193,73 г. Скарб (імовірно, купецький) тезавровано в умовах великого пожару — за припущенням дослідників 1278 чи 1299 рр., коли на місто напали монголи.

5б. Знахідки гривен на території Румунії та Молдови. За місцевими знахідками XIV–XV ст., їх значну частину займали срібні зливки-рублі. Якщо в Єкімауцах (Молдова) — регіоні, де був сильний східнослов'янський вплив — виявили київську гривну, то в Північній Добруджі (Румунія) — регіоні татарських кочувань — у 1962–1963 рр. знайшли найбільший гривневий скарб вагою понад 25 кг, який містив 92 брусковидні татарські зливки та 11 зливків неправильної форми. На деяких зливках не було клейм (тамг чи печатки Соломона), що означає їх виготовлення не в монетарні, а в міських ювелірнях⁶⁵. За описами румунського дослідника І. Болдуряну⁶⁶, в 2004 р. поблизу кам'яної фортеці Орхей Старий (Молдова), значний час контрольованій татарами, було виявлено в посудині 65 срібних човникоподібних татарських зливків-сом. Цей скарб срібних рублів, тезаврованих у археологічному прошарку 1340–1360-х років, є першим для Прутсько-Дністровського регіону. У скарбі із с. Пражешти (жудец Бакеу) містилося 2 срібні човникоподібні татарські зливки-соуми, 4 золоті візантійські гіперперіони та 52 татарських дирхемів та їх імітацій 1280–1290-х років. Враховуючи певну потертість дирхемів, можна припустити обіг цих монет на початку XIV ст. Це означає, що наприкінці XIII — початку XIV ст. ці грошові одиниці перебували в сумісному обігу на території майбутньої Молдови. Особливо цінною для розуміння проблеми є знахідка із с. Буруєнешти (Buruienesti, жудец Нямц), де у 1985 р. за випадкових обставин було виявлено разом 35 срібних човникоподібних татарських зливків-суом та 1751 монету. До монетної частини скарбу належали: 1738 молдавських грошів Петра Мушата (1377–1391) та 12 іноземних (?) монет 1370-х років, що засвідчує сумісне вживання молдавської монети саме з татарськими соумами наприкінці XIV — початку XV ст.⁶⁷ Не виключено, що подібні лічильно-вагові одиниці перебували в обігу сусідньої Валахії — у 1320-х

років король Карл Роберт брав від Басараба, великого князя валаського, величезну данину в 7000 марок срібла щорічно (VII milia marcarum argenti)⁶⁸.

6. Висновки. На противагу «жеженому сріблу», виплавленим на рудниках срібним заготовкам без стандартної ваги, вживані у молдавській документації «рублі литого серебра», «рублі серебра» та «рублі чистого серебра», очевидно, стосувалися монетних гривен, відлитих за певним зразком, яким були, очевидно, татарські та новгородські гривни. Ці зливки могли бути й половинної ваги, що засвідчує поява терміна «полрубль». Елементарні спостереження за різнобоям знайдених типів у Молдові та в Криму (де фіксується ще й північноруський новгородський тип) та врахування вагових показників дозволяє припустити сумісне використання татарського та генуезького сома для великих торгових операцій. Це означає, що татарські соуми могли бути й генуезькими чи «фрязькими» рублями. Ці спостереження дозволяють дійти висновку, що «фрязькими рублями», згадуваними у документах початку XV ст. як грошової одиниці Молдови, були саме татарські соуми (не виключено, що якоїсь певної конфігурації та високої проби). Зіставлення параметричних показників цих знахідок із території Молдови та Криму допоможе в перспективі остаточно розв'язати проблему «фрязьких рублів».

---

¹ Pegolotti B. La Pratica della marcatura (Libro di divisament die paesi e di misuri die mercatanzie a daltre cose bisognevoli di sapere a mercatanti) / Ed. Allan Evans. — Cambridge, Mass, 1936. — P. 43.

² Oberländer-Tärnoveanu E. “Zlotul romanesc” sau “moldovenesc” — o moneda de calcul de traditie bizantino-balcanica din Moldova secolelor XV–XVI // Cercetari numizmatice 8. — 2002. — Nr. 8. — P. 239.

³ Див.: Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. — К., 1981. — С. 61; Бырня П.П., Руссев Н.Д. Монеты средневековой Молдавии (Историко-нумизматические очерки) // Stratum Plus: Археологический журнал. — Кишинев–Одесса — СПб, 1999. — № 6. — С. 234.

⁴ Котляр М.Ф. Вказ. пр. — С. 38.

⁵ Stancu P. Contributii la circulatia monetara din Moldova in secolele XV–XVI pe baza descoperit la Arsura (jud. Vaslui) // Cercetare numizmatice 7. — București, 1996. — P. 173–191; Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці XIV– першій третині XIX ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах. — Чернівці, 1997. — 225 с.

⁶ Costachescu M. Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare. — Iași, 1931. — Vol. I: 1374–1437. — P. 4; Documente privind Istoria României: Moldova. Veacul XIV, XV. — București, 1951. — Vol. I: 1384–1475. — P. 1f.

- ⁷ Див.: *Costachescu M.* Op. cit. — Vol. II: 1438–1456. — P. 445; 631; 668; 526, 562, 566, 789.
- ⁸ *Hurmuzaki E.* Documente privitoare la istoria romanilor. — București, 1891. — Vol. II, 1: 1451–1575. — P. 679.
- ⁹ *Costachescu M.* Op. cit. — Vol. I. — P. 116; 468; Vol. II. — P. 352; 458.
- ¹⁰ Ibid. — Vol. I. — P. 458, № 123.
- ¹¹ Arhivele Naționale Romania. Direcție Județeană Suceava. — Fondul 36: Monasterea Putna (Pachete I–V; acte 1–100). — P. II/36. — P. 1–2.
- ¹² *Costachescu M.* Op. cit. — Vol. I. — P. 458, № 123.
- ¹³ Ibid. — Vol. II. — P. 566.
- ¹⁴ *Gonța A.I.* Urkundliche Aufschlüsse über die Münzen und Zahlungsmittel der Moldau im Handelsverkehr mit ihren Nachbarnländern im 14. und 15. Jahrhundert // Südost Forschungen 27. — 1968. — S. 56.
- ¹⁵ Цей напрямок надходження монетних зливків став для деяких румунських дослідників достатньою підставою для теорії «генуезького» походження рубля, хоча, за місцевими знахідками, популярними були рублі й північноруської системи.
- ¹⁶ *Hurmuzaki E.* Op. cit. — Vol. II, 2. — P. 679, № 517.
- ¹⁷ *Costachescu M.* Op. cit. — Vol. II. — P. 603, № 164.
- ¹⁸ За розрахунками Л. Полевого, який виходив з ваги молдавської гривни в 197,3 г, 591,9 кг срібла (Див.: *Полевой Л.Л.* Зарождение денежного хозяйства Молдавского феодального государства (XIV в.) // Вопросы экономической истории Молдавии эпохи феодализма и капитализма. — Кишинев, 1972. — С. 21), а за калькуляціями румунських дослідників — від 538,38 кг срібла (*Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C.C. et al.* Monede și banknote românești. — București, 1977. — P. 43) до 835 кг (*Kirișescu C.C.* Sistemul bănesc al leului și precursorii lui. — București, 1964. — Vol. 1, Partea 1: Precursorii sistemului bănesc al leului; Partea 2: Crearea sistemului bănesc al leului și funcționarea lui in perioada capitalismului premonopolist. — P. 86).
- ¹⁹ *Costachescu M.* Op. cit. — Vol. II. — P. 640, № 177, 2.
- ²⁰ *Ureche G.* Letopisețul țării Moldovei («... de la Dragos-voda până la Aron-vodă») // Letopisețul țării Moldovei. — Chișinău, 1990. — P. 34.
- ²¹ Польський дослідник Є. Плевако помилково вважає, що вага литовського рубля коливалася в межах від 200 до 209,5 г (середня вага 205,38 г). Документи дослідника цього скарбу П. Каразії, люб'язно викладені автору дослідження вельмишановним В.Н. Рябцевичем, аргументовано спростовують це помилкове твердження. Див.: *Plewako J.* Grzywna w sredniowiecznej Polsce, na Litwie i Rusi // Biuletyn numizmatyczny. — Warszawa, 1988. — Nr. 1–3 (237–239). — S. 8; *Рябцевич В.М.* О чем рассказывают монеты. — Минск, 1977. — 204 с.; *Рябцевіч В.М.* Грыўня // Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. — Минск, 1993. — С. 198–199.
- ²² *Котляр М.Ф.* Вказ. пр. — С. 38.
- ²³ Враховуючи реконструкцію румунських вчених ваги рублів у 538,38 кг (*Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C.C. et al.* Op. cit. — P. 43; *Полевой Л.Л.* Указ. соч. — С. 21), вага одного рубля складала близько 174 г, що не відповідає вазі італійського соммо. Генуезький соммо важив тоді 316,75 г. Див.: *Полевой Л.Л.* Указ. соч. — С. 6–38.

²⁴ Спасский И.Г. Русская монетная система: Историко-нумизматический очерк. — Л., 1970. — С. 57–58.

²⁵ Крім гривен-прикрас, у скарбах IX–X ст. (Ст. Ладога; Волинь) траплялися (часто з дирхемами) ще й срібні чи золоті паличкоподібні зливки без стандартної ваги та проби. Відсутність стандартизації свідчить про те, що ці зливки в той час ще не виконували функцій монетних гривен (див. Шуст Р. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. посіб. — К., 2007. — С. 70–71.

²⁶ Котляр М.Ф. З історії грошей: гривня // Вісник Національного банку України. — 1996. — № 2. — С. 77; Plewako J. Op. cit. — С. 4–5.

²⁷ Зубко А. Загадка виникнення київської гривні // Українська нумізматика і боністика. — 1999. — № 2. — С. 48.

²⁸ Там само. — С. 50.

²⁹ Plewako J. Op. cit. — С. 4–5.

³⁰ Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: домонгольский период. — М., 1956. — С. 46, 206.

³¹ Котляр Н.Ф. «Безмонетный» период и монетные гривны // Древнерусские гривны-экзагии // Хранитель Эрмитажа: Сб. воспоминаний и науч. статей к 100-летию со дня рождения И.Г. Спасского. — СПб., 2004. — С. 117.

³² Гривни застосовувалися у великих торгівельних операціях, ними сплачувалися борги та контрибуції, що сягали в XII ст. таких великих сум як 1400 гривен (250 кг срібла) (Див. Шуст Р. Вказ. пр. — С. 71].

³³ Спасский И.Г. Указ. соч. — С. 71; Котляр М.Ф. Кладоискательство и нумизматика. — К., 1974. — С. 93.

³⁴ Рябцевич В. Великое княжество Литовское в XIV–XV вв. — «Период пражского гроша» // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: Минуле та сучасне: Матеріали Міжнар.наук.конф. — Львів, 2005. — С. 79.

³⁵ Сьогодні відомо 400 київських та більше 500 новгородських гривен, що походять із 100 скарбів, та 600 інших. Див.: Шуст Р. Вказ. пр. — С. 71–72.

³⁶ За: Галицько-Волинський Літопис: Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра. — К., 2002. — С. 147, 766.

³⁷ За міркуваннями дослідників (Див. Котляр М.Ф. Коментар // Галицько-Волинський Літопис: Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра. — К., 2002. — С. 348), у Південно-Західній Русі XI–XIII ст. використовувалися київські, новгородські та чернігівські гривни, проте чернігівські гривни, всупереч гіпотезі І. Спаського, не зафіксовано на Волині, а київські гривни не пережили монголо-татарської навали, бо не фіксуються в скарбах другої половини XIII ст. Тому не виключено, що Володимир виготовив саме новгородські гривни. Див.: Шуст Р. Вказ. пр. — С. 72.

³⁸ Якушева-Омельянчик Р. Монетные гривны XI–XV веков (из собрания Национального музея истории Украины) // Нумізматика і фалеристика. — 1999. — № 9. — С. 15–23. Це дозволило дослідниці істотно покращити заміри попередників і тим створити необхідну об'єктивну базу для наступних порівнянь. Виділення підтипів (з прив'язкою до місця їх знаходження) допоможе, на нашу думку, визначити як хронологію, так і регіон їх відливання.

³⁹ Проба в проміле (пм., дослівно — «на тисячу») дозволяє точніше показувати відсотки срібла, бо величини проби замість ста процентів вимірюються від тисячі процентів.

⁴⁰ Янин Л.Г. Древнерусские гривны-экзагии // Хранитель Эрмитажа: Сб. воспоминаний и науч. статей к 100-летию со дня рождения И.Г. Спасского. — СПб, 2004. — С. 103.

⁴¹ Див. Котляр М.Ф. З історії грошей: гривня ... — С. 76–82; Hinz W. Islamische Währungen umgerechnet: Ein Beitrag zur islamischen Wirtschaftsgeschichte in Gold. — Wiesbaden, 1991. — S. 29.

⁴² Paszkiewicz B. Grosz ruski // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: Минуле та сучасне: Матеріали Міжнар.наук.конф. — Львів, 2005. — С. 103, 107.

⁴³ Янин Л.Г. Древнерусские гривны-экзагии... — С. 99.

⁴⁴ Шуст Р. Вказ. пр. — С. 86.

⁴⁵ Котляр Н.Ф. «Безмонетный» период и монетные гривны ... — С. 117.

⁴⁶ Там же. — С. 112–113; Котляр М. Монетні гривни за «безмонетної» доби // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: Минуле та сучасне: Матеріали Міжнар.наук.конф. — Львів, 2005. — С. 57–58.

⁴⁷ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби... — С. 22.

⁴⁸ Полевой Л.Л. Зарождение денежного хозяйства ... — С. 31.

⁴⁹ Янин В.Л. Денежно-весовые системы... — С. 46; Его же. Древнерусские гривны-экзагии ... — С. 99–101.

⁵⁰ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби. — С. 26; 61.

⁵¹ Полевой Л.Л. Указ. соч. — С. 31.

⁵² Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби ... — С. 38.

⁵³ Moisil C. Monetele Romaniei // Enciclopedia Romaniei persoana morala si juridica sub augustul patronaj al majestatii sale regelui Carol II / D. Gusti (Ed.). — Vol. I: Statul. — București, 1938. — P. 103.

⁵⁴ Stancu P. Op. cit. — P. 177–178.

⁵⁵ Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии / Пер. с нем. А.И. Малеева и А.В. Назаренко / Под ред. В.Л. Янина. — М., 1988. — С. 124–125.

⁵⁶ Боплан де Гійом Левассер. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — К., 1990. — С. 103.

⁵⁷ Krause Ch., Mishler C. Standard catalog of world coins. World Coin Listings by Date and Mint. Seventeenth Century 1601–1700 / C.R. Bruce II (Ed.), Th. Michael, G. Cuhaj et al. — Iola-Wisconsin, 2003. — P. 225–237.

⁵⁸ Спасский И.Г. Указ. соч. — С. 71; Котляр М.Ф. Кладонскательство и нумизматика — С. 93.

⁵⁹ Якушева-Омельянчик Р. Указ. соч. — С. 18, 16.

⁶⁰ Мыц В.Л., Адаксина С.Б. Клад серебряных платежных слитков XV века из Алустана // Stratum Plus: Археологический журнал. — Кишинев–Одесса–СПб., 1999. — № 6. — С. 165.

⁶¹ Pegolotti B. Op. cit. — P. 43.

⁶² *Schilbach E.* Byzantinische Metrologie. — Munich, 1970. — С. 191–197; *Мыц В.Л., Адаксина С.Б.* Указ. соч. — С. 165.

⁶³ *Fenster E.* Zur Fahrt der venezianischen Handelsgaleeren in das Schwarze Meer // BS. — 1972. — Bd. 39. — С. 82; *Мыц В.Л., Адаксина С.Б.* Указ. соч. — С. 159.

⁶⁴ *Мыц В.Л., Адаксина С.Б.* Указ. соч. — С. 159–169.

⁶⁵ Там же. — С. 161.

⁶⁶ *Boldureanu A.* Poklad tatarskych striebornych zliatkow objaweny pri Orheiul Vechi // Ikonografia penazu v Strednej a Vychodnej Europe. Medznarodne numizmaticke symposium, Humenne 13–16.9.2007: Materialy. — Humenne, 2007. — S. 46–47.

⁶⁷ Підставою для цього твердження є типовий для того часу 50–50 річний термін обігу середньовічної монети.

⁶⁸ *Moisil C.* Idid. — P. 103.